

Vorstin op vredespad

Wilhelm II en Wilhelmina en het einde van de Eerste Wereldoorlog

Beatrice de Graaf

TVGESCH 131 (4): 577–604

DOI: 10.5117/TVGESCH2018.002.GRAA

Abstract

Queen on the Road to Peace. Emperor Wilhelm II, Queen Wilhelmina, and the End of the First World War

A hundred years ago, on 9 November 1918, Emperor Wilhelm II fled Germany, in the face of a revolution and impending civil war. The Dutch government has always claimed a complete lack of pre-knowledge, and surprise at the Emperor's arrival in the Netherlands. On the basis of newly found documents this article argues that in the summer of 1918 Queen Wilhelmina and Emperor Wilhelm II had engaged in considerable correspondence, via their courts and diplomats, to explore the possibility of organizing a peace conference in The Hague and a lobby for a *Verständigungsfrieden*. When this option was blocked by the military, the Emperor came to the Netherlands as a last resort and in search of refuge. This article showcases the historical importance of studying the relations between belligerents and neutrals in key moments such as the end of a war, the many hidden layers of diplomacy, and the role befriended royals could still wield within the (constitutional) restraints of their office.

Keywords: First World War, Emperor Wilhelm II, Queen Wilhelmina, wartime diplomacy, relations between neutrals and belligerents

Honderd jaar geleden kwam Wilhelm II, geconfronteerd met een smadelijke nederlaag in de Eerste Wereldoorlog en op de vlucht voor revolutionaire onlusten in het Duitse Keizerrijk, naar Nederland.¹

¹ Met dank aan Mieke van Leeuwen-Canneman, Wim Klinkert, Jacco Pekelder, Martijn Kool en Paul Schulten, zonder hun hulp had ik dit artikel niet

kunnen schrijven. Ook het support van team-Amerongen/Doorn was van grote waarde: Cornelis van der Bas, Willem Brouwer, Lodewijk Gerretsen, Ronald Kousbroek, Herman Sietsma. Met dank ook aan ondersteuning vanuit Kasteel Amerongen en de European Research Council (European Union's Seventh Framework Programme (FP/2007-2013) / ERC Grant Agreement n.615313) die dit onderzoek mogelijk hebben gemaakt. De redactie van TvG, in het bijzonder Dirk Alkemade, ben ik eveneens zeer erkentelijk voor de soepele en zorgvuldige ondersteuning en begeleiding.

Daar zou hij bijna een kwarteeuw later, in 1941, in ballingschap overlijden. Herdenkingen bieden een goed moment om omstrede of onduidelijke geschiedenissen opnieuw tegen het licht te houden. In dit geval gaat het om de houding van de Nederlandse regering, en in het bijzonder de positie van Wilhelmina, ten aanzien van zowel de Duitse keizer en het lot van zijn rijk in de laatste dagen van de Hohenzolernheerschappij in de herfst van 1918.

De komst van de keizer in 1918: 'Deutungshoheit' in de geschiedschrijving

Over die woelige dagen, van circa midden september tot 11 november 1918, is veel geschreven: in 2018 zijn er weer talloze publicaties bij gekomen, over de *Kaisersturz* van Wilhelm II, over de revolutiepogingen van de socialisten, over de funeste opstelling van de Duitse legerleiding in de herfst van 1918, en er staan nog diverse monografieën over de onderhandelingen in Parijs op stapel voor 2019.² In die nieuwe publicaties worden de novemberdagen van 1918 inmiddels als de eerste succesvolle Duitse revolutie beschreven. Tegelijkertijd wordt ook de zogeheten 'Brutalisierungsthese' voor een deel onderstreept en aangescherpt. Deze these, die al uit de jaren zestig dateert, houdt in dat de generatie van 1918 zodanig door ervaringen van anarchie, chaos en geweld was getekend,

dat dit een tikkende tijdbom legde onder de vreedzame ordening van de Republiek van Weimar. Volgens Robert Gerwarth en Tim Jones waren het niet zo zeer de ervaringen van de Eerste Wereldoorlog als zodanig, maar vooral de roemloze nederlaag en het inktzwarte inzicht dat alles voor niets was geweest die later de ressentimenten en het geweld aanwakkerden. In de landen waar de slachtoffers niet met een verwijzing op een eervolle of triomfantelijke vrede en overwinning konden worden herdacht, woekerde het bittere gezwel van ressentiment en vernedering voort.³ Aan deze historiografische stand van zaken rond het einde van de Eerste Wereldoorlog kan evenwel ook vanuit de Nederlandse geschiedenis een bijdrage worden geleverd. Ook neutrale landen legden als actor gewicht in de schaal, en de verhouding tussen belligerenten en neutralen verdient als wezenlijk onderdeel van de geschiedschrijving van de Eerste Wereldoorlog en de nasleep ervan meer aandacht.

De Nederlandse geschiedschrijving is net als die van veel andere landen veelal opgetekend vanuit het eigen archivalische perspectief, en vanuit eigen nationale historiografische preoccupaties. Of we nu de geschiedschrijving over 1813/5 nemen of die van 1918, het gaat vaak over interne Nederlandse verwickelingen. De internationale context en zeker de internationale archieven worden vaak buiten beschouwing gelaten, of over het hoofd

² O.a. Lothar Machtan, *Kaisersturz. Vom Scheitern im Herzen der Macht 1918* (Darmstadt 2018); Gerhard Hirschfeld e.a. (red.), *1918: Die Deutschen zwischen Weltkrieg und Revolution* (Berlijn 2018); Andreas Plathaus, *18/19. Der Krieg nach dem Krieg. Deutschland zwischen Revolution und Versailles* (Berlijn 2018).

³ Robert Gerwarth, *Die Besiegten. Das blutige Erbe des Ersten Weltkrieges* (München 2018) 11-30; Mark Jones en Karl Heinz Siber, *Am Anfang war Gewalt. Die deutsche Revolution 1918/19 und der Beginn der Weimarer Republik* (Berlijn 2017), een uitgebreidere versie van Mark Jones, *Founding Weimar: Violence and the German Revolution of 1918-1919* (Cambridge 2016).

gezien. Geschiedenis stopt bij de grens. Zo worden ook de novemberdagen van 1918 vooral beschreven met het oog op de binnenlandse politieke woelingen, de revolutiepoging van Troelstra, de muiterij in de Harskamp of de opvang van de vele Belgische vluchtelingen en Duitse deserteurs. De komst van keizer Wilhelm II, geen onbetekenend moment in die dagen, is uiteraard volop beschreven⁴ – maar dan eerder als spannende anekdote of curieuze gebeurtenis, en niet als onderdeel van een Duits-Nederlands verhaal dat zelf weer een cruciale schakel in de keten van internationale gebeurtenissen in oktober en november 1918 vormde. Toen de keizer in het zicht van de nederlaag, en terwijl zijn land in de greep van de revolutie was geraakt, vanuit zijn hoofdkwartier in Spa naar Nederland vluchtte, en in de vroege ochtend van de tiende november het land bij het Limburgse grensplaatsje Eijsden binnenreed, werd dit van meet af aan als een volslagen verrassing voor de Nederlandse regering en koningin gepresenteerd, als iets dat Nederland overkwam.

Met deze bijdrage wordt de bestaande geschiedschrijving over de perikelen rond de wapenstilstandsonderhandelingen in oktober, de novemberrevolutie en de vlucht van de keizer, alsmede zijn aankomst in Nederland aangevuld met informatie uit enkele nieuwe archiefstukken. Allereerst kan serieus worden betwijfeld of de Nederlandse regering en met name

koningin Wilhelmina volledig werden verast door de komst van de keizer. Welke rol speelde Wilhelmina nu werkelijk, en waarom weten we daar het fijne niet van? Een deel van het antwoord op die vraag heeft te maken met Wilhelmina's nooit eerder beschreven inmenging in het einde van de Eerste Wereldoorlog. Er bestond in die roerige nazomer- en herfstdagen een betekenisvolle communicatie tussen minister van Buitenlandse Zaken Herman van Karnebeek en Wilhelmina enerzijds en de Duitse machthebbers anderzijds. Daarbij lijkt ook de familie Bentinck – bij wie de keizer in 1918 onderdak kreeg – een cruciale, maar tot op heden ondoorzichtige rol te hebben gespeeld. Met die interventies beoogde koningin Wilhelmina, al dan niet in samenspraak met Van Karnebeek, Den Haag opnieuw het toneel te laten worden van een internationale vredesconferentie en het Vredespaleis opnieuw in gebruik te nemen. Die intensieve communicatie tussen de Duitse regering en hofhouding, en kringen rondom Wilhelmina is altijd voor het publiek verborgen gebleven. Honderd jaar na dato is het tijd om de duidingsmacht van enkele gevestigde ideeën en auteurs over de komst van de keizer en de rol van Wilhelmina ter discussie te stellen en wat dieper onderzoek te doen.

Geschiedschrijving gaat niet alleen over gerealiseerde uitkomsten van historische processen, maar wordt pas spannend als we ook reële, en destijds serieus genomen, alternatieve ideeën, mislukte pogingen en gemiste afslagen uit het stof van het verleden proberen op te diepen. Zeker wanneer de betrokkenen indertijd er alles aan hebben gedaan om hun acties blijvend aan het oog van het nageslacht te onttrekken. Om de Duits-Nederlandse dynastieke verwickelingen van 1918 en

4 Recentelijk nog heel minutieus in de mooie beschrijving van Ronald Kousbroek, *Help, de Keizer komt! Kasteel Amerongen als vluchtplaats voor de gevluchte, Duitse Keizer Wilhelm II* (Amerongen 2018). Ook is Rolf ter Sluis bezig met een promotieonderzoek naar 'De Keizerqueastie.' *Nederland en de komst van Wilhelm II 1918-1920*, beoogde promotie in 2019 te Groningen.

de uiteindelijke komst van de keizer op 10 november beter te begrijpen, zijn drie aspecten van beslissend belang: de Nederlandse neutraliteit en Wilhelmina's (begrip van haar) rol daarbij; de dynastieke verbindingen tussen de Oranjes en de Hohenzollern; en tot slot de concrete interventies van Wilhelmina aan de vooravond van de komst van de keizer en de vragen die er daaromtrent openblijven.

Koningin Wilhelmina en de neutraliteitspolitiek

Wilhelmina was sinds 1898 koningin van een land dat in Europa tot de tweederangsmogendheden behoorde, maar daarbuiten over uitgestrekte koloniale bezittingen beschikte. Om de eigen commerciële positie in Europa veilig te stellen en de koloniale en maritieme belangen in Indië en elders te behartigen, had Nederland sinds de onafhankelijkheid van België in 1830 een koers van afzijdigheid gevaren in de internationale betrekkingen. Aanvankelijk ging het om een passieve vorm van neutraliteit, maar in de aanloop naar de Eerste Wereldoorlog en zeker na 1914 moest de regering alle zeilen bijzetten om de verwachtingen en de eisen van zowel de entente als de centrale mogendheden te managen. Zo werd het *Agricultural Agreement* met het Verenigd Koninkrijk in 1916, dat voorzag in een hogere export van landbouwproducten naar Groot-Brittannië, in balans gebracht met een hogere uitvoer van kolen, staal en chemische producten naar Duitsland. Naarmate de oorlog vorderde, werd dat balanceren niet eenvoudiger.⁵ 'Men

stelle zich voor tot welke spanningen en strijd dit bij ieder persoonlijk kan leiden', aldus Wilhelmina. 'In zijn diepste wezen is de mens nooit neutraal, hij heeft altijd een voorkeur of voorliefde. Soms zonder dat hij het weet! En in een wereldconflict wordt juist het gevoelsleven van de mens eigenlijk steeds bij de gebeurtenissen betrokken en de eigen voorliefde aangewakkerd'.⁶

Het besluit van de legerleiding (de *Oberste Heeresleitung*, OHL) onder commando van veldmaarschalk Paul Hindenburg en kwartiermeester-generaal Erich Ludendorff om een onbeperkte duikbootoorlog te lanceren op 1 februari 1917 vormde een directe bedreiging voor Nederland, dat nu immers werd uitgedaagd om partij te kiezen met de ententelanden tegen het Duitse Keizerrijk. Desondanks verzekerde Premier Pieter Cort van der Linden, vanwege zijn pro-Duitse affiliatie bijgenaamd 'Caught unter den Linden', de Duitse regering ervan dat Nederland zijn neutraliteit zou blijven handhaven. Hij suggereerde zelfs een *Schutz- und Trutzbündnis* met Duitsland. Ludendorff, op dat moment de plaatsvervanger van opperbevelhebber Hindenburg, besloot daarna dat het strategisch onhandig zou zijn om Nederland aan te vallen. Keizer Wilhelm II was hier zelf ook nauw bij betrokken, prees het besluit van Ludendorff en schreef in de kantlijn: 'Holland ist in Ruhe zu lassen'.

Boston 2013); Idem, 'Threatened neutrality: Holland between the German army and the British navy', in: M. Epkenhans en G. P. Groß (red.), *The Danish straits and German naval power 1905-1918* (Potsdam 2010) 139-153; en: Marc Frey, *Der Erste Weltkrieg und die Niederlande. Ein neutrales Land im politischen und wirtschaftlichen Kalkül der Kriegsgegner* (Berlijn 1998).

6 Wilhelmina, *Eenzaam maar niet alleen* (7de druk Amsterdam 1963) 160-161.

5 Vgl. bijv. Wim Klinkert, *Defending neutrality: the Netherlands prepares for war, 1900-1925* (Leiden/

Per telegram maakte hij dat besluit aan Wilhelmina bekend.⁷

Inmiddels was Wilhelmina zeer gefrustreerd over het optreden van de ententemogendheden. Die hadden in maart 1918 de gehele Nederlandse handelsvloot geconfisqueerd om de export naar Duitsland te ondermijnen en mogelijke voltrefers van de Duitse onbeperkte duikbootoorlog te beperken. Wilhelmina deed openlijk haar beklag over de Anglo-Amerikaanse ‘scheepsroof’.⁸ Het onderhouden van goede commerciële en financiële betrekkingen met Duitsland in oorlogstijd was al een uitdaging. Maar nu waren het de geallieerden die de Nederlandse soevereiniteit met voeten traden. De handhaving van de neutraliteit werd in het laatste oorlogsjaar zo steeds meer een koordansen boven de afgrond, waaronder binnenlandse chaos, of zelfs inval, bezetting of oorlog dreigden.

Gedurende de laatste oorlogsweken verslechterden de Duitse overwinningssansen. De Nederlandse staatsraison dicteerde daarom vanaf eind 1918 een verhoogde diplomatieke inzet voor goede betrekkingen met de entente. Niet alleen was

Nederland afhankelijk van de Verenigde Staten bij het terugvorderen van haar handelsvloot, ze had ook de goodwill van de geallieerden nodig om beperkingen op de import uit Duitsland op te kunnen heffen. Den Haag had bovendien draagvlak nodig om toe te mogen treden tot de Volkenbond. Maar het meest cruciaal was geallieerde steun in het afweren van een Belgische claim op stukken Nederlands grondgebied. Als compensatie voor geleden oorlogsschade (en bestraffing van de Nederlandse verrijking tijdens de oorlog) eiste België delen van Zuid-Limburg en Zeeuws-Vlaanderen op. Om die eisen te kunnen verwerpen, had Nederland steun van Washington en Londen nodig.⁹

Tegen deze achtergrond was het in geen enkel opzicht verstandig om nauwe banden met de Duitse rijksregering-inontbinding aan te halen. ‘Any sensible government would have preferred to avoid the complications and hostility caused by Wilhelm’s arrival,’ schreef de historicus Marks al.¹⁰ Toch lijkt het erop dat Wilhelmina en Van Karnebeek wel degelijk pro-Duitse stappen hebben gezet en wellicht ook Wilhelms komst naar Nederland (indirect) mogelijk hebben gemaakt. Hoe kunnen we dat verklaren? Een eerste deelantwoord op de hoofdvraag – de rol van Wilhelmina bij de komst van de keizer – ligt in de fluïde context van de Nederlandse uitvoerende besluitvorming en de ruimte die Wilhelmina daarbinnen nam, én kreeg. Formeel had de vorstin binnen de constitutionele orde geen grote uitvoerende rol. Ook toen diende de staatshoofd

7 Vgl. Thomas Gijswijt, ‘Neutraliteit en afhankelijkheid. De Nederlands-Duitse politieke betrekkingen tijdens de Eerste Wereldoorlog’, in: Frits Boterman en Marianne Vogel (red.), *Nederland en Duitsland in het interbellum. Wisselwerking en contacten: van politiek tot literatuur* (Hilversum 2003) 21-36, hier: 30. Zie verder: Wim Klinkert, ‘Fall K: German offensive plans against the Netherlands 1916-1918’, in: Herman Amersfoort en Wim Klinkert (red.), *Small powers in the age of total war, 1900-1940* (Leiden 2011) 85-118.

8 *Algemeen Handelsblad*, 25 maart 1918; ‘WOI: Scheepsroof’, <https://www.kb.nl/themas/geschiedenis-en-cultuur/nederland-tijdens-de-eerste-wereldoorlog/wo-i-de-scheepsroof-maart-1918>; *Nederlandsche Staatscourant*, 30 maart 1918; Paul Moeyes, *Buitenshot. Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog 1914-1918* (Amsterdam en Antwerpen 2001) 372.

9 Gijswijt, ‘Neutraliteit en afhankelijkheid’, 28-35.

10 Sally Marks, ‘My Name is Ozymandias: the Kaiser in Exile’, *Central European History* XVI (1983) 122-170, hier 127.

van een parlementaire democratie vooral ceremoniële taken te vervullen. Maar zo ging het in de praktijk toch niet. Wilhelmina drukte in 1918 een duidelijke stempel op de Nederlandse neutraliteitspolitiek. Fasseur stelt zelfs dat zij ‘menigmaal buiten de staatsrechtelijke en grondwettelijke paden’ trad.¹¹ En – voor dit artikel niet onbelangrijk – de Duitse gezant Rosen schreef op 5 november 1918 aan zijn Rijkskanselier over Wilhelmina: ‘Es ist doch bekannt, dass sie auf die wichtigsten Entscheidungen einen massgebenden Einfluss ausübt’.¹²

Die invloed strekte zich ook uit tot de archiefvorming omtrent haar optreden en interventies. Wilhelmina had een zeer hoog veiligheidsbesef en gaf bij alles wat ze deed vrijwel voortdurend acht op de gevoeligheid en de noodzakelijke geheimhouding ervan. Dat gold ook zeker voor haar houding in en ten opzichte van het Nederlandse neutraliteitsbeleid. ‘De handhaving van onze neutraliteit stelde ogenblikkelijk hoge eisen’, schreef ze. Aan de militairen, maar ook aan haar. ‘Boven de zwijgzaamheid en de discretie in algemene zin [...] moest nu geheimhouding bij àl ons doen en laten worden betracht. Een bijzondere moeilijkheid voor mij was, dat ik er steeds op bedacht moest zijn, dat uit mijn doen en laten indirect consequenties te trekken zouden zijn omtrent

de oorlogvoering en onze neutraliteitspolitiek. Meestal moest mijn beleid aan het oog van het publiek onttrokken worden.’¹³ In de geschiedschrijving is niet altijd rekening gehouden dat dit ook kon leiden tot koninklijke censuur. Zo konden Wilhelmina’s eigenmachtige interpretatie van neutraliteit en haar communicatie met de entourage van de keizer in het verborgene blijven.

Een prins en prinses van Oranje

Alvorens we op die interventies van Wilhelmina ingaan, is het ook nodig de achtergrond van de Duits-Nederlandse dynastieke verbinden kort te belichten, in het bijzonder de relatie tussen Wilhelm II en Wilhelmina – het tweede belangrijke aspect.

De banden tussen Wilhelmina en Wilhelm II waren hecht. Qua familie waren de relaties zonder meer nauw; de Hohenzollerns en de Oranjes waren al eeuwen met elkaar verzwagerd, onder meer via Friedrich Wilhelm I, de Grote Keurvorst (1620-1688) en zijn echtgenote die achterkleinzoon respectievelijk kleindochter van Willem van Oranje waren. Maar ook via huwelijken van stadhouder Willem V en koning Willem I. In feite viel alleen Willem II buiten boord door met een Russische prinses te trouwen. De relatie tussen Wilhelm en Wilhelmina (die verre achterneef en -nicht van elkaar waren) moet in die lijn worden geplaatst. Ze berustte niet per se op persoonlijke sympathie, maar op een door beide vorsten gelijkkelijk omarmde serie principes: een ten diepste gevoelde trouw aan hun

11 Zie voor een kort overzicht over de Snijder-crisis: Jaco Alberts, ‘Wilhelmina en de neutraliteit’, *Historisch Nieuwsblad* (2013) 1 [online geraadpleegd op 23 augustus 2018]; zie ook Cees Fasseur, *Wilhelmina. De jonge koningin* (Amsterdam 1998) 522-528.

12 Fasseur, *Wilhelmina. De jonge koningin*, 565; citaat bij Rosen aan Max von Baden, 5 november 1918, in: C. Smit (red.) *Bescheiden betreffende de buitenlandse politiek van Nederland. Derde periode 1899-1919*, VII 1914-1917. RGP Grote Serie 137 (Den Haag 1971) 210.

13 Wilhelmina, *Eenzaam maar niet alleen*, 162-163.

Keizer Wilhelm II met koningin Wilhelmina en prins Hendrik in een open galarijtuig op de Dam tijdens een bezoek in december 1907

Foto van B. Grootte & Co., collectie Stadsarchief Amsterdam

dynastie, en dus ook aan hun dynastieke verwantschap, een gedeeld besef van roeping en een enorm plichtsbef. Voor zowel Wilhelmina als Wilhelm was het koningschap (en keizerschap) een van God gegeven ambt, waartoe zij persoonlijk waren geroepen en waar zij hun beste krachten aan moesten wijden (los van het feit dat hun temperamenten en politieke neigingen uiteraard enorm verschilden).¹⁴

Nadat Wilhelmina's vader Willem III was overleden toen zij nog maar tien jaar oud was, ontfermde keizer Wilhelm zich over zijn verre nicht, 'meine liebe Cousine'. Op zijn eerste buitenlandse staatsbezoek kwam hij naar Nederland, waar hij Wilhelmina voor het eerst ontmoette. Vanaf dat moment stuurde haar moeder, regentes Emma, haar regelmatig naar het keizerlijk hof in Berlijn, om daar de kunst af te kijken. Wilhelmina voer zomers

dikwijls mee op het keizerlijke jacht *Hohenzollern*, naar de Noorse fjorden.¹⁵ Rond 1900 probeerde Wilhelm II, 'Onkel Willy', ook voor Wilhelmina een Hohenzollern-echtgenoot te regelen, maar dat ging Emma iets te ver. Zo'n verbintenis zou de Nederlandse neutraliteitspolitiek in gevaar brengen. De Duitse prins Heinrich, hertog von Mecklenburg-Schwerin, was een minder riskante keuze. Hij kwam uit een marginaal geslacht, hield meer van de jacht dan van politiek en was bereid om het regeren aan zijn vrouw over te laten.

Precies dat punt, de spanning tussen politieke verhoudingen en dynastieke relaties, kwam rond 1900 wel vaker onder druk te staan.¹⁶ In 1898 hadden Emma en

¹⁵ Fasseur, *Wilhelmina*, 145, 172, 204-219.

¹⁶ Zie ook: Jacco Pekelder, 'Oranje en Hohenzollern: rivaliteit en samenwerking tussen twee Europese dynastieën'. Voordracht bij gelegenheid van de opening van de special tour 'Duitse Prinsen van Oranje. Op huwelijksreis door Huis Doorn', 7 december 2016, Doorn. Ongepubliceerd manuscript, met dank aan de auteur.

¹⁴ Zie Fasseur, *Wilhelmina*, 12; Wilhelmina, *Eenzaam maar niet alleen*, bijv. 11-16.

Wilhelmina er bewust voor gekozen de inhuldiging apolitiek te houden, en geen staatshoofden uit te nodigen. Wilhelm II was daar dus niet bij. Na 1900 werd dat lastiger. Wilhelmina hield er sinds de Boerenoorlog sterke antipathieën jegens Groot-Brittannië op na en neigde meer naar Duitsland (voor haar moeder Emma gold dat nog veel sterker). Maar Wilhelmina nam het de keizer niet in dank af toen hij in 1904 met een bezetting van Nederland dreigde als de Nederlandse havens niet meer Duitse schepen zouden binnenlaten. Wilhelms genegenheid had inmiddels wel sterk imperialistische trekken aangenomen.¹⁷ Nederlanders waren ‘absolute Germanen’, zo complimenteerde hij hen in 1902. De Nederlandse taal was toch een soort ‘niederländisch-deutsch’.¹⁸ En: ‘Der kleine Planet [Nederland] muss in den Bannkreis des größeren [Duitsland] schließlich doch hinein und zu ihm gehören, ohne seine selbstständige Tätigkeit zu verlieren.’¹⁹ In 1907 betuigde Wilhelm als groot fan van de Nederlandse marine zijn eerbetoon aan admiraal De Ruyter door bij diens graftombe in Amsterdam een krans neer te leggen. Ook koos hij de ‘Holländische Ehrenmarsch’ als lijflied voor de Duitse marine.²⁰

In 1913 spraken Wilhelmina en Wilhelm elkaar voor het laatst, toen de keizer bij zijn Oranje-familie op bezoek kwam in haar villa in Hohemark, en haar met haar vastberaden, ontwikkelde optreden complimenteerde.²¹ Na het uitbreken van de oorlog hield Wilhelmina haar opvattingen strikt voor zich. Ze waarschuwde haar echtgenoot, die nadrukkelijk pro-Duits was, om alles na te laten dat op zijn voorkeur voor Duitsland wees. Wilhelmina kon de Duitse inval in België niet waarderen, en ze had een afkeer van Wilhelms martiale en agressieve taalgebruik. Maar in april 1918 deed ze toch met succes een beroep op hun band, ‘im Vertrauen auf deine freundschaftlichen Gefühle für mich und mein Land’, toen ze hem per telegram verzocht af te zien van een aanval op Nederland (waar Ludendorff in het voorjaar op aanstuurde).²²

Tegen de achtergrond van opvlammende of afnemende politieke animositeiten bleef evenwel de dynastieke verbinding tussen Wilhelm en Wilhelmina een politieke factor van belang. Wilhelm II hield met trots vast aan zijn titel ‘Prins van Oranje’, een titel die de Hohenzollerns sinds de achttiende eeuw mochten dragen.²³ Op zijn bureau in Doorn prijken drie portretten: eentje van de Grote Keurvorst, een van Jezus Christus en een van Willem van Oranje.²⁴ ‘God, Nederland en Oranje’ – dat was ook het drievoudig

17 Voor een goede achtergrondanalyse van die toegenomen spanning: Jacco Pekelder, ‘Nederland en de Duitse kwestie’, in: idem e.a. (red.), *De wereld volgens Nederland. Nederlandse buitenlandse politiek in historisch perspectief* (Amsterdam 2015) 59-80, vooral 67-69, 74-79.

18 A. Beening, *Onder de vleugels van de adelaar. De Duitse buitenlandse politiek ten aanzien van Nederland in de periode 1890-1914* (Amsterdam 1994) 183-4.

19 H. Lademacher, *Zwei ungleiche Nachbarn. Wege und Wandlungen der deutsch-niederländischen Beziehungen im 19. und 20. Jahrhundert* (Darmstadt 1990) 77, 85.

20 Zie ook voor 1907, Fasseur, *Wilhelmina*, 300, 399.

21 Ibidem, 401; *Leidsch Dagblad*, 10 april 1913.

22 Fasseur, *Wilhelmina*, 521; Wilhelmina, *Eenzaam maar niet alleen*, 158-160: op p. 160 spreekt ze over het ‘harde en wrede optreden der Duitse troepen’ dat ‘ons diep schokte en met ons de gehele wereld’.

23 Fasseur, *Wilhelmina*, 399.

24 Sigurd von Ilseman, *Wilhelm II in Nederland. Dagboekfragmenten bezorgd door Jacco Pekelder en Wendy Landewé* (Soesterberg 2015) 382-383.

snoer dat Wilhelmina's houvast vormde. Maar het waren precies die dynastieke banden met Wilhelm alsmede de door haar gevoelde christelijke plicht van loyaliteit en naastenliefde jegens de keizer die in 1918 op voet van spanning met het landsbelang kwamen te staan. Dat brengt ons bij het derde punt, Wilhelmina's verborgen interventies richting Duitsland.

Lobbyen voor de vrede – in het geheim

Al in april 1918 had oud-minister en vertrouweling van Wilhelmina Hendrikus Colijn zijn zakelijke contacten ingezet om in Londen te polsen of Nederland (hijzelf in het bijzonder) niet een rol kon spelen in het organiseren van vredesbesprekingen tussen de strijdende partijen. Die poging, die Colijn ook met Wilhelmina besprak, liep op niets uit, Colijn werd door de Engelsen aan het lijntje gehouden.²⁵ Misschien bracht Colijn Wilhelmina op gedachten. Waarschijnlijker is dat de Duitse regering zelf haar voelhoorns naar Nederland uitstreekte en overwoog om een neutrale mogendheid in te zetten voor het sonderen van de mogelijkheid tot wapenstilstandsbesprekingen. Want in de zomer van 1918 werd er een web van ontmoetingen en contacten tussen Nederland en Duitsland gesponnen, met vredesbemiddeling als doel.

Dat gebeurde onder andere via de snel stijgende ster aan het diplomatieke firmament, Roland Köster, de rechterhand van de Duitse gezant²⁶ Friedrich Rosen.

Köster (1883-1935) was een avontuurlijke jurist, zoon van een Duitse bankier en Nederlandse moeder.²⁷ Aan het westelijk front werd hij tijdens de slag bij Ieper als vliegofficier onderscheiden met het IJzeren Kruis 1^e klas. In 1915 werd hij door het ministerie van Buitenlandse Zaken teruggeroepen en als gezantschapssecretaris bij de Duitse ambassade in Nederland geplaatst, waar hij als tweede secretaris tot 1920 zou blijven.²⁸ Via zijn contacten met zowel de adellijke, diplomatieke, militaire, en commerciële wereld en zijn beheersing van het Nederlands werd hij voor zeer uiteenlopende en gevoelige taken ingezet. Hij was bevriend met de zoon van opperbevelhebber Paul von Hindenburg, verwant met edelman (en latere Rijkskanselier) Franz von Papen, en van zowel de Duitse als Nederlandse interne politiek uitstekend op de hoogte. In hofkringen was de rijzige, charmante tweetalige jongeman graag gezien en in juni 1917 en mei 1918 vroeg Wilhelmina's echtgenoot, prins Hendrik, hem mee op twee grote reizen door Duitsland. Door zijn goede contacten met officieren aan het front was hij zich al in de vroege zomer van 1918 bewust van de uitzichtloosheid van de Duitse hoop op een *Siegfrieden*, een

ambassadeur. Rosen was dus in Nederland de hoogste Duitse diplomaat en hoofd van de Duitse legatie.

²⁷ Vgl. voor meer informatie over Köster: Robert W. Mühle, 'Ein Diplomat auf verlorenem Posten: Roland Köster als deutscher Botschafter in Paris (1932-1935)', in: *Francia: Forschungen zur westeuropäischen Geschichte*, 23 (1996) 3: 23-48; Joris van Parys, *Het leven, niets dan het leven. Cyriel Buysse en zijn tijd* (Antwerpen/Amsterdam 2007) 480-483

²⁸ Vgl. de (dunne map met de) collectie Köster: NL-Ha-NA, collectie Köster, 2.21.101, inv.nr. 6. Volgens Rosen was Köster 'in allen praktischen Angelegenheiten sehr brauchbar': Friedrich Rosen, *Aus einem diplomatischen Wanderleben* (Berlijn 1931) 218.

²⁵ Fasseur, *Wilhelmina*, 521-522.

²⁶ Tot aan de Tweede Wereldoorlog was dit een gezantschap, daarna werd het een ambassade met

eenduidige overwinning. Ook met de familie Bentinck was Köster goed bevriend. Samen met zijn collega van Buitenlandse Zaken, Dankward Christian von Bülow (1887-1958), bracht hij op 27 juli en van 7 tot 8 september 1918 een bezoek aan Kasteel Amerongen.²⁹ Uit hun *Personalakte* van het Duitse ministerie van Buitenlandse Zaken blijkt dat ze op die tijdstippen geen vakantie hadden, maar ook niet op dienstreis waren. Aangezien de bovengenoemde dagen in het weekend vielen, moet Von Bülow op en neer zijn gereden van Berlijn naar Nederland om Köster en de Bentincks te bezoeken zonder dat het officieel aangemeld hoefde te worden.³⁰

In Duitsland was in de zomer van 1918 ook bij de Duitse legerleiding de hoop op een beslissende overwinning vervlogen. Het maartoffensief was op niets uitgelopen. De stemming onder de bevolking werd steeds grauwer. De roep om een 'Frieden um jeden Preis' klonk inmiddels overal, aldus de Berlijnse politiepresident in juli 1918. Het OHL aarzelde om een tegenoffensief in te zetten nu er overal opstanden en onlusten dreigden, en onderdelen van het leger misschien wel in eigen land moesten worden ingezet. Sinds de Russische revolutie een jaar eerder, en de roemruchte executie van de tsaar en zijn familie op 17 juli 1918, nam de angst voor een revolutie in Duitsland hand over hand toe. De legerleiding stond voor de vraag of ze nu – net als Lenin en de zijnen in de Brest-Litovsk-vrede – zo snel mogelijk op een vrede moest aansturen, om het

thuisfront te kalmeren, en ze de troepen uit de bezette gebieden in België en Elzas-Lotharingen terug moest trekken. Of dat ze juist vol moest houden om er betere voorwaarden uit te kunnen slepen in het aangezicht van de oorlogsmoeheid die ook de geallieerden optrad.³¹ Tussen de generaals en ministers bestonden hierover grote meningsverschillen, en de keizer was in 1918 niet of nauwelijks meer in staat de knopen door te hakken.

In die context van toenemende radeeloosheid en politiek-militaire chaos kwam de mogelijkheid van een *Verständigungsfrieden* via Nederlandse bemiddeling tussen Duitsland en de ententemogendheden aan bod. In aantekeningen die keizer Wilhelm II waarschijnlijk in 1919 opschreef (en die in de nalatenschap van de Duitse diplomaat Johannes Kriege³² terecht zijn gekomen), had hij zelf op 8 augustus 1918 een 'kroonraad' bijeengeroepen. Ondanks de doorbraak van de geallieerden aan het westelijke front die dag, was de legerleiding van mening dat toenadering tot de vijand nog 'keine Eile' had: 'Erst sollte die Siegfriedstellung begegnet [werden] und der Feind in ihr gründlich geschlagen

29 Collectie Kasteel Amerongen, Gastenboek Kasteel Amerongen 1918.

30 Politisches Archiv des Auswärtigen Amt (Pol. Arch. AA), Berlijn: Personalakten Altes Amt, Bülow, Köster.

31 Voor een handzaam overzicht van de situatie die zomer Volker Ullrich, *Die Revolution von 1918/9* (München 2009) 11-27, het citaat van de Berlijnse politiepresident op p. 22. Zie ook de discussie tussen de legerleiding en de civiele regering, bijvoorbeeld op 17 oktober 1918, afgedrukt in: Reichskanzlei (red.), *Vorgeschichte des Waffenstillstandes. Amtliche Urkunden, herausgegeben im Auftrage des Reichsministeriums von der Reichskanzlei* (Berlijn 1919) 84-85

32 Kriege was een expert op het gebied van het internationale recht en vredesconferenties, en bezocht de keizer al in januari in Amerongen, en later ook vaak in Doorn: 'Johannes Kriege', Gerhard Keiper en Martin Kröger, *Biographisches Handbuch des deutschen Auswärtigen Dienstes 1871-1945*, Band 2 G-K (Paderborn e.a. 2005) 656-657.

De identiteitskaart van Roland Köster, november 1918

Bron: NL-HANA, Köster, 2.21.101, inv.nr. 7. Foto van auteur

worden'. Pas daarna kon er onderhandeld worden. Maar volgens keizer Wilhelm zagen hij en de diplomaten het anders. 'Es wurde daraufhin von mir befohlen', aldus Wilhelm, 'dass der Kanzler sich mit einer neutralen Macht – Holland – in Verbindung setzen sollte um zu erfragen, ob sie bereit sei für uns einen solchen Vermittlungsschritt zu tun.'³³ Dat dit geen keizerlijke verdichtsels waren die met terugwerkende kracht vanuit 1919 op de gebeurtenissen waren geprojecteerd, blijkt uit de archieven van het *Auswärtige Amt*. Op 3 september gaf Reichskanzler Georg Graf von Hertling, op Wilhelms instigatie, inderdaad opvolging aan die bespreking in Spa. Hij stelde de ministers voor dat er 'Fäden angesponnen werden', mogelijk door neutrale en geschikte personen, 'um mit Ehren aus dem Krieg zu kommen'. Waarbij de keizer 'an die Königin der

³³ Pol. Arch. AA, Berlijn, Nachlass Kriege, Band 5: aantekeningen Wilhelm II, met opschrift '9 november 1918'.

Niederlande' had gedacht – zijn nichtje Wilhelmina.³⁴

Die ging daar inderdaad op in. De chaos in Duitsland was inmiddels ook naar Nederland overgewaaid. Zorgen over de binnenstromende vluchtelingen, Duitse en Russische revolutionairen en voortvluchtige deserteurs, alsmede over onlusten en opstanden in eigen land namen hand over hand toe. Nog even, en de bolsjewieken stonden aan de Nederlandse oostgrens, zo leek het.³⁵ Wilhelmina was diep geschokt door het optreden van de communisten, die zich als tsarenmoordenaars hadden ontpopt. Nu leek die dreiging zich ook naar West-Europa te verspreiden. Waarschijnlijk viel Wilhelms

³⁴ Pol. Arch. AA, Berlijn, R 21867, Sitzung des Königlichen Staatsministeriums, Berlijn 3 september 1918.

³⁵ Zie bijvoorbeeld de rijen mededelingen en dringende verzoeken tot militaire bijstand van de burgemeesters in Overijssel aan de Commissaris van de Koningin vanaf het voorjaar van 1918. Historisch Centrum Overijssel (HCO), Zwolle, Provinciaal Bestuur 1813-1948, inv.nr. 18979.

verzoek (via Köster, Bülow en de prinsge-
maal?) daarom op vruchtbare bodem. Op
18 en 24 september verstuurd Wilhelmi-
na en Van Karnebeek – op direct verzoek
van de Duitsers – een officieel telegram
aan de Duitse regering waarin ze namens
de vorstin hulp aanboden bij het tot stand
brengen van preliminaire vredesbespre-
kingen, en ook Den Haag aanboden als lo-
catie voor een eventuele vredesconferen-
tie. Volgens Rosen had Wilhelmina nog
wel verder willen gaan (wat dat dan ook
mocht betekenen).³⁶ Op 6 oktober schoof
Wilhelmina aan bij de ministerraadzitting
om dit aanbod uit te leggen.³⁷ Den Haag
was een prachtige locatie, aldus Rosen
in zijn bericht: niet alleen was er al een
traditie met het Vredespaleis en was het
aangenaam voor de drukke diplomaten
om aan het 'Meeresstrand' uit te waaien,
van nog groter belang was het feit dat ook
de Nederlandse koningin vierkant achter
de onderhandelingen stond. Politiek ge-
zien was het Nederlandse 'Kabinett ein
für die Leitung der Konferenz recht gün-
stiges'; de ministers waren immers 'von
der Entente unabhängig. Mehrere von ih-
nen neigen sogar im Stillen stark nach der
deutschen Seite.' Rosen zelf stond op ver-
trouwelijke voet met het 'Triumvirat von
Parteiführern die die eigenlichen Leiter der
Geschicke Hollands' zijn: fractievoorzitter

36 Pol. Arch. AA, Berlijn, R 21867: Telefonisch Ver-
merk, zonder plaats of datum, waarschijnlijk 26 sep-
tember 1918. (pag.nr. D 911731); Telegram Rosen aan
Ausw. Amt Berlijn, 26 september 1918.

37 Aldus een verslag uit tweede hand van deze
minis-terraadszitting in het Ausw. Amt in Berlijn.
Pol. Arch. AA, Berlijn, R 21880: Bericht van Richard
Fleischer aan Ausw. Amt, 26 oktober 1918,
Wiesbaden. Fleischer schrijft met de Prinzgemahl,
Hendrik, in contact te staan. Bijlage: 'Verhütung des
Gewaltfriedens durch das Eintreten Hollands'

W.H. Nolens van de Rooms-Katholieken,
A.F. Savornin Lohman van de CHU en het
invloedrijke Eerste-kamerlid Colijn van
de ARP. Zij waren hem, en Duitsland, niet
ongunstig gezind. Brussel als conferentie-
oord zou bovendien tot doorgaande 'ver-
nederingen' en confrontaties met de Duit-
se 'Zerstörungen' leiden.³⁸ De geruchten
over een Nederlandse interventie waren
inmiddels breder verspreid. Op 24 okto-
ber wist ook een heer Fleischer uit Wie-
sbaden het Auswärtige Amt te vertellen
dat hij van de Nederlandse *Prinzgemahl*
had gehoord dat Nederland direct bij de
Amerikaanse president Woodrow Wilson
wilde interveniëren.³⁹

Maar ondanks dit serieuze aanbod, en
het enthousiasme van de Duitse diploma-
ten (en naar eigen zeggen dus ook van de
keizer), gebeurde er in Spa niets.

De septemberweken verstreken, maar
de legerleiding bleef vertrouwen op een
militaire doorbraak. Volgens keizer Wil-
helm was het de plicht geweest van de OHL
zijn voorstel om Nederland erbij te betrek-
ken verder uit te werken. 'Aber die OHL
teilte uns nichts mit. [...] Die holländische
Regierung war von mir benachrichtigt unt
hatte ihre Bereitschaft erklärt'.⁴⁰ Daarente-
gen zetten Hindenburg en Ludendorff de
onbeperkte duikbootoorlog voort – tegen
de wens van Buitenlandse Zaken in, die wel
wist dat die omstreden maatregel elke se-
rieuze poging om vredesonderhandelingen
te starten bij voorbaat onderuithaalde. Pas

38 Pol. Archiv, R 21880. Auswärtiges Amt, Berlijn: Be-
richt Rosen, 16 oktober 1918, Den Haag, aan Berlijn.

39 Pol. Archiv, R 21880. Auswärtiges Amt, Berlijn:
Brief Fleischer aan Kurt von Lersner, staatssecretaris
bij het Ausw. Amt, 24 oktober, 26 oktober 1918.

40 Pol. Arch. AA, Berlijn. Nachlass Kriege, Band 5:
Keizer Wilhelm II, Bericht '9 november 1918', waar-
schijnlijk 1919/1920 geschreven.

Duitse Hoofdkwartier in Spa, 1918. In een villa in Spa is keizer Wilhelm II in gesprek met generaal Ludendorff en Oberst von Rauch, in 1918. Rechts, leunend tegen de deurpost, staat kroonprins Wilhelm. Achter de keizer en Ludendorff staan o.a. generaal von Hindenburg, generaal von Plessen en Mewes. *Collectie Museum Huis Doorn*

op 29 september gooide de legerleiding in Spa, toch nog onverwacht, de handdoek in de ring. De generaals waren niet bereid zelf de scherven te rapen en wapenstilstandsgesprekken te beginnen – dat was hun eergevoel te na en zou hun reputatie te zeer ondermijnen. Volgens Ludendorff mochten de sociaaldemocraten het opknappen door toe te treden tot de regering: ‘Sie sollen nun den Frieden schliessen, der jetzt geschlossen werden muss. Sie sollen die Suppe jetzt essen, die sie uns eingebrockt haben.’⁴¹

41 Geciteerd bij Ullrich, *Die Revolution*, 24. Pol. Arch. AA, Berlijn. Nachlass Kriege, Band 5. Zie aldaar de brief van Wilhelm II aan Auguste Viktoria, 30 september en 7 november: ‘nun ruht dagegen die Verantwortung, die wir los sind, allein bei dem verfluchten Max [...]’.

De nieuwe Duitse regering onder kanselier Max von Baden die op 3 oktober aantrad, stuurde diezelfde dag nog een verzoek tot wapenstilstand naar de Amerikanen.⁴² Maar de legerleiding werkte niet mee en nog op 10 oktober werd een Brits passagiersschip in de Ierse Zee getorpedeerd; 565 mensen lieten het leven, onder wie ook veel Amerikanen. Mede daartoe aangespoord door Frankrijk en Groot-Brittannië eiste Woodrow Wilson op 14 oktober, in zijn tweede nota, onvoorwaardelijke acceptatie van zijn 14 punten als basis voor onderhandelingen,

42 Pol. Arch, R 21884. AA, Berlijn: Correspondentie Hindenburg, Hintze, Max von Baden, 3 oktober 1918.

waaronder de ontruiming van alle bezette gebieden, het aftreden van de keizer, het einde van de Hohenzollern-dynastie en een definitieve regimewisseling. Ook in de entente-media werd om een direct einde van 'hohenzollernism' geroepen.⁴³ En terecht: niet alleen wilde Hindenburg na de tweede Wilson-nota het leger door laten vechten, ook keizer Wilhelm II was veel martialer dan hij in 1919 wilde weten. In brieven aan zijn vrouw begin november spreekt hij over een 'Aufstürmen und Erobern von Berlin [...] sobald Waffenruhe eintritt'. De angst voor een 'Ausdehnung des Bolschewismus in Europa' was groter dan zijn vredelievendheid. 'Die Länder sind alle toll geworden!'⁴⁴ Pas op 9 november – onder druk van de revolutie in het binnenland en de geallieerden in het buitenland – zette de regering in Berlijn de keizer af en werd de republiek uitgeroepen.

Toch liet de Duitse civiele regering ook in deze revolutiedagen het idee van Nederlandse bemiddeling nog niet los. Ook de nieuwe regering, onder leiding van de sociaaldemocratische kanselier Friedrich Ebert, deed nog een poging. Op 11 november 1918, de keizer was inmiddels naar Nederland gevlucht, verzocht de leider van de zojuist gevormde Duitse wapenstilstandscommissie, de politicus Matthias Erzberger, de nieuwe chef van de generale staf van de landmacht, de geallieerden om Nederland te betrekken bij de onderhandelingen. Het liefst zag de Duitse regering dat een

beoogde vredesconferentie in Den Haag zou plaatsvinden: 'Sofort Verhandlungen zu Präliminarfrieden einzuleiten um Hungersnot und Anarchie zu verhindern. Dazu bitten wir, zu veranlassen, dass durch die Vermittlung von Holland sofort ein erstes Zusammentreffen der Bevollmächtigten im Haag stattfindet', droeg hij zijn staf op.⁴⁵ Wilson en de Amerikanen hadden eventueel wel oren naar een rol voor Nederland. Maar op 11 november was de rol van de VS in Europa op dat vlak uitgespeeld, en Clemenceau en Lloyd George, die het heft in eigen handen wilden houden, waren faliekant tegen een rol voor Nederland.⁴⁶ Een nieuwe grote vredesconferentie ging daardoor aan Den Haag en Nederland voorbij. Britse, Franse en Belgische ressentimenten tegen Nederland hadden nieuwe brandstof gekregen door de komst van de keizer naar Nederland – ressentimenten die de maanden daarop nog gevoed zouden worden door de weigering van de Nederlandse regering hem uit te leveren.

De komst van de keizer: Wat wist Wilhelmina?

De Duits-Nederlandse uitwisselingen aan het einde van de oorlog kregen nog een staartje, en wel met de komst van de keizer naar Nederland. Ook hier lijkt Wilhelmina op de achtergrond een rol van betekenis te hebben gespeeld, hoewel het bewijsmateriaal daarvoor eerder indicatief dan rechtstreeks is.

43 Bijv. *Westminster Gazette*, 16, 18 oktober 1918; Zie ook bericht in *Pol. Archiv*, R 21881. AA, Berlijn: 'Der Kampf um die Kriegsziele', 31 oktober 1918, uit Den Haag, 11.

44 *Pol. Arch.* AA, Berlijn. Nachlass Kriege, Band 5: brief Wilhelm II aan Auguste Viktoria, 7 en 8 november 1918.

45 Telegram Erzberger, Chef des Generalstabes des Feldheeres, 11 november 1918. Afgedrukt in: Reichskanzlei, *Vorgeschichte*, 128.

46 Eckart Conze, *Die große Illusion. Versailles 1919 und die Neuordnung der Welt* (München 2018) 201.

Als het gaat over de rol van de koningin, is over de vraag of dit hoge bezoek een verrassing was in het verleden wel vaker gesteggeld.⁴⁷ Pekelder werpt in zijn prachtig geannoteerde uitgave van de dagboeken van de keizers adjudant, Sigurd von Ilse-mann, de vraag op of de keizer een ‘gate crusher’ of een uitgenodigde gast was.⁴⁸ Honderd jaar na dato is de geschiedenis van de Nederlandse, of beter gezegd, de dynastieke bemoeienis met het lot van keizer Wilhelm II, evenwel volledig geclaimd door koningin Wilhelmina zelf, waarna haar stellige ontkenning van enige vorm van bemoeienis verder is gecementeerd in de werken van Cees Fasseur. Wilhelmina heeft in 1959 in haar memoires elke voorkennis rigoureuus van de hand gewezen: ‘Ik kon het gebeurde [het nieuws dat de keizer in Nederland was beland, BdG] maar niet begrijpen; het was zeker het laatste dat ik voor mogelijk zou hebben gehouden.’⁴⁹ Cees Fasseur doet daar nog een schepje bovenop en beweert dat de koningin bovendien ronduit onhebbelijk was door de keizer na zijn komst nooit persoonlijk bezocht te hebben. Wilhelmina liet zich ‘niet van haar meest menselijke kant zien’, aldus Fasseur, die van mening is dat het inderdaad onwaarschijnlijk was dat Wilhelmina over voorwetenschap beschikte. Enerzijds omdat de ‘verhoudingen ook niet zo hartelijk waren’, anderzijds omdat Wilhelmina

het met haar principes niet zou hebben kunnen verenigen dat een vorst het eigen land in tijd van nood ontvlucht.⁵⁰ Opmerkelijk genoeg biedt Fasseur voor deze stellige beweringen geen andere bronvermelding dan Wilhelmina’s memoires zelf. Een persoonlijk bericht van haar ‘hartelijkste groeten’ aan Wilhelm II van 5 november 1918 doet hij bovendien – zonder grond – af als nietszeggend.⁵¹ Andere archiefbronnen heeft Fasseur niet gebruikt, terwijl Wilhelmina zelf haar archiefstukken uit deze periode heeft vernietigd.

Tegen de achtergrond van de voornoemde intensieve contacten tussen het hof van Wilhelmina en de Duitse regering over Nederlandse bemiddeling bij de vredesonderhandelingen komen Wilhelmina’s ontkenning en Fasseurs opmerking over Wilhelmina’s onhebbelijkheid richting de keizer in een ander licht te staan. Wilhelmina bemoeide zich in september en oktober immers nog actief met de Duitse politiek en met het lot van de keizer, en voer daarin een koers die zeer positief voor Duitsland was (en als zeer pro-Duits was beschouwd, ware het bekend geworden). Het is daarom zaak nog eens op een rij te zetten wat er precies bekend is over de komst van de keizer, en welke (indirecte) indicaties er zijn voor betrokkenheid van Wilhelmina.

Eerst nog eens het relaas van de komst van de keizer: op 9 november om 2 uur in de middag maakte kanselier Max van Baden in Berlijn het aftreden van de keizer bekend, een paar uur later riep Philipp Scheidemann de Duitse republiek uit. In het hoofdkwartier te Spa besloten generaal Wilhelm Groener (de chef-staf van de

47 H.J. Scheffer, *November 1918. Journaal van een revolutie die niet doorging* (Amsterdam 1968), 266-276; en verder: L. Herz, *Die Abdankung* (Leipzig 1924); Jan Bank, ‘Der Weg des Kaisers ins Exil’, in: H. Wilderrotter en K.-D. Pohl (red.), *Der letzte Kaiser Wilhelm II im Exil* (Gütersloh 1991) 105-112; W. Gutsche, *Ein Kaiser im Exil. Der letzte deutsche Kaiser Wilhelm II. in Holland. Eine kritische Biographie* (Marburg 1991) 12-27.

48 Pekelder, ‘Leven in een luchtkasteel’, in: Ilse-mann, *Wilhelm II in Nederland*, xxxvii.

49 Wilhelmina, *Eenzaam maar niet alleen*, 178.

50 Fasseur, *Wilhelmina*, 553-554.

51 *Ibidem*, 554, zie voetnoot 4, p. 624.

Duitse krijgsmacht in Spa na het ontslag van Ludendorff op 26 oktober) en Paul von Hintze namens het Auswärtige Amt, dat het met het oog op verdere vredesonderhandelingen, maar ook gezien de veiligheid van de keizer, beter was als Wilhelm vertrok.⁵² Geruchten over bolsjewieken die vanuit Verviers naar Spa oprukten deden al de ronde.⁵³ Maar ook de keizer zelf schreef eerder die dag, op 9 november, al over een mogelijke vlucht naar Nederland (en dus niet pas nadat hij al door Groener op de trein was gezet). ‘Wenn die Truppen nicht mehr halten wollen, dann muss ich nach Holland hinüber, dessen Grenze nahe ist!’, aldus Wilhelm aan zijn vrouw. ‘Und wenn mir nicht beschieden ist, hier in mitten der letzten Trümmer zu fallen, dann werde ich als Pensionär [...] das Brot in der Verbannung essen müssen’. Teruggaan naar Berlijn was te gevaarlijk, omdat daar de straatgevechten al waren begonnen, en de route wellicht ook al was afgesneden door muitende troepen.⁵⁴

52 Volgens de dochter van de keizer, Viktoria Luise, was het Veldmaarschalk Hindenburg die het plan opverde om de keizer naar Nederland te laten vertrekken. Viktoria Luise, *Ein Leben als Tochter des Kaisers* (Göttingen/Hannover 1965) 208.

53 Aldus het relaas van de kroonprins, die hier gedeeltelijk bij aanwezig was. Karl Rosner, *Erinnerungen des Kronprinzen Wilhelm. Aus den Aufzeichnungen, Dokumenten, Tagebüchern und Gesprächen* (Stuttgart en Berlijn 1922) hier 271-312, 302. Vgl. Rosen, *Aus einem diplomatischen Wanderleben*, 227-233; en het relaas van de adjudant van de keizer, Sigurd von Ilsemann, die meereisde naar Nederland, bevestigt dit: Ilsemann, *Wilhelm II in Nederland*, 19-25.

54 Pol. Arch. AA, Berlijn. Nachlass Kriege, Band 5: Brief Wilhelm II aan Auguste Viktoria, 9 november 1918. Zie ook notities van de keizer zelf, met opschrift ‘9 november 1918’; idem, R 22328: bericht van Wilhelm aan Maz, Grosses Hauptquartier 9 november 1918. ‘Seine Majestät wollen einen Bürgerkrieg nicht’.

Vervolgens stond zoals bekend zondagochtend 10 november rond zes uur keizer Wilhelm II in Limburg aan de grens. Hij was om vijf uur in de vroege ochtend uit het Duitse legerhoofdkwartier te Spa vertrokken, en maakte zijn opwachting bij de Nederlandse landstormsoldaat Braeken en later bij gealarmeerde sergeant Pincers. Daar deelden de begeleiders van de keizer aan de Nederlandse grenswachten mee dat de Nederlandse autoriteiten van hun komst op de hoogte waren.⁵⁵

Sinds de nieuwe ‘Vreemdelingenvoorschriften’ van 1917 diende militairen zonder paspoort toegang tot het grensgebied resoluut te worden geweigerd.⁵⁶ In dit geval presenteerde Wilhelm II zich echter als ‘Privatpersönlichkeit’⁵⁷, maar droeg evengoed zijn generaalsuniform en had een gevolg van zeventig personen, waaronder circa twintig militairen van het stormbataljon Rohr.⁵⁸ Het was dus een kleine militaire invasie – die opmerkelijk genoeg na overleg met de garnizoenscommandant van Maastricht, majoor G. van Deijl, zonder meer het land werd binnengelaten nadat de Nederlandse diplomaat

55 Scheffer, *November 1918*, 266-273; Pol. Arch. AA, Berlijn. R 21883: Telegrammen van Von Hintze naar Berlijn, van 10 november, 6:20 uur am.

56 Voor context bij het grensbewakingsbeleid in 1918: Frank Bethlehem, “Een civiele staat van beleg”. Het ontstaan van de moderne grensbewaking tijdens de Eerste Wereldoorlog (1914-1920); te verschijnen in de *Militaire Spectator*, november 2018. Met dank aan de auteur.

57 Pol. Arch. AA, Berlijn. R 22328: telegram aan Wilhelm II, van 11 november 1918: ‘Durch die Ereignisse habe ich mich gezwungen gesehen, als Privatpersönlichkeit Dein Land zu betreten und mich unter den Schutz Deiner Regierung zu stellen.’

58 Die laatste militairen werden direct geïnterneerd en naar Arnhem overgebracht. Uiteindelijk kwam de keizer met 49 personen en zijn teckel Senta aan in Amerongen.

Verbrugge uit Brussel en enkele officiers uit Maastricht een uur later assistentie kwamen verlenen. Hintze had Rosen en de Nederlandse gezant in Brussel, Maurits van Vollenhoven, op 9 november per telegram van de komst van de keizer op de hoogte gesteld. Toen Rosen op 10 november in de ochtend bij Van Karnebeek langsging om hem het nieuws te vertellen, was deze al geïnformeerd, net als de koningin.⁵⁹ Deijl had ook al meteen toestemming gegeven om de hoftrein het land binnen te rijden, zodat de keizer zich daar met zijn gevolg in kon terugtrekken in afwachting van nadere besluiten. Rond middernacht kwamen Rosen, Köster, Jan Kan (secretaris-generaal in algemene dienst), Willem Doude van Troostwijk (chef Kabinet ministerie van Buitenlandse Zaken) en Eduard baron van Hövell tot Westerflier (commissaris van de Koningin in Limburg) in Eijsden aan. Zij overlegden tot diep in de nacht met Wilhelm II, die te horen kreeg dat Godard graaf van Aldenburg Bentinck het gezelschap in Amerongen wilde ontvangen, in eerste instantie voor drie dagen.⁶⁰ Het kabinet had besloten om de keizer als ‘particulier persoon’ te behandelen en hem onder de verantwoordelijkheid van de Utrechtse commissaris van de Koningin, Alex graaf van Lynden van Sandenburg, in Amerongen op te vangen.⁶¹ Wilhelmina had paleis

Het Loo voorgesteld, maar dat werd als te prominent en dus als affront richting de entente afgekeurd.⁶² Köster begeleidde de keizer vervolgens in de keizerlijke trein vanaf de grens naar Maarn, op weg naar zijn voorlopige ballingsoord, Kasteel Amerongen, waar men Köster inmiddels goed kende.⁶³

Het besluit om de keizer asiel te verlenen was een gedurfde stap, die ook opmerkelijk overhaast gemaakt werd. Nog voordat er, ten eerste, formeel bericht uit Den Haag of Brussel was binnengekomen – volgens de archieven in ieder geval – gaf Van Deijl Pinckers al opdracht de keizer met zijn hele gevolg en trein binnen te laten. Dat was een de facto toelating op het Nederlandse grondgebied en een niet meer terug te draaien fait accompli. Ten tweede was het Wilhelmina zelf die meteen paleis Het Loo aanbod. Ten derde provoceerde Nederland hiermee de entente-mogendheden, die daarna inderdaad een felle campagne startten om de keizer uitgeleverd te krijgen.⁶⁴

Dat zijn concrete feiten. Er is daarnaast ook nog omtrekkend feitenmateriaal beschikbaar, dat de mogelijke contacten tussen het Duitse en Nederlandse hof in die roerige nazomer- en herfstmaanden meer reliëf geeft en op zijn minst enige twijfel en vragen opwerpt over de vermeende

59 Scheffer, *November 1918*, 266-273; Pol. Arch. R 21883. AA, Berlijn: telegrammen 10 november.

60 Vgl. Rob van der Heijden en Cécile van der Heijden, ‘Veilig Limburg. De vlucht van de Duitse keizerlijke familie in 1918’, in: Stichting Historische en Heemkundige Studies in en rond het Geuldal (red.), *Jaarboek 2017* (Valkenburg aan de Geul 2018) 127-177, aldaar 139-140.

61 NL-Ha-NA, Ministerraad, 2.02.05.02, inv.nr. 138: notulen van de Buitengewonen Ministerraad van 11 november 1918.

62 Zie het uitvoerige verslag van gezant Rosen Pol. Arch. AA, Berlijn: Rosen aan Reichskanzler Ebert, 17 november 1918, Den Haag, nr. 56; Sally Marks, ‘The Kaiser in Exile’, 126, en Rosen, *Aus einem diplomatischen Wanderleben*, 216-221.

63 Zie Scheffer, *November 1918*, 60-68. 94-95.

64 Vgl. Nigel J. Ashton en Duco Hellema, ‘Hanging the Kaiser: Anglo-Dutch Relations and the Fate of Wilhelm II, 1918-1920’, in: *Diplomacy & Statecraft*, 11 (2000) 2: 53-78; Marks, ‘My name is Ozymandias’, 131-170.

Portret van graaf G.J.G.C. van Aldenburg Bentinck in uniform van de Ridderlijke Duitse Orde, Armin Horovitz, 1908

Foto Peter Cox

onwetendheid van Wilhelmina omtrent de (voorbereidingen voor) de komst van de keizer.

Ten eerste is de rol van de familie Bentinck als relais tussen de Duitse en Nederlandse diplomaten en hofhouding van belang. De Bentincks van Kasteel Middachten, bij De Steeg, waren goed bekend met de keizer. Wilhelm II was in 1909 bij graaf Wilhelm Bentinck op

bezoek geweest. In 1912 was deze Bentinck overleden, zijn zoon Willem Frederik⁶⁵ was inmiddels kasteelheer in De Steeg. Net als zijn vader had ook hij een Duits paspoort en was ritmeester in Pruisische dienst. Hij was het neefje

⁶⁵ Dit was Willem Frederik Charles Henry (1880-1958), heer van Middachten, zoon van Wilhelm Carl Philipp Otho (1848-1912).

van Godard van Aldenburg Bentinck⁶⁶, de kasteelheer van Amerongen en broer van de overleden Wilhelm. In juli en september was Kasteel Amerongen, zoals hierboven beschreven, de ontmoetingsplek tussen Köster, Bülow uit Berlijn, en de Bentincks. Wellicht werd in die zomer alleen over de vredesinitiatieven gesproken. Maar misschien werd er ook al aan *contingency planning* gedaan. Want op 9 oktober stuurde de Franse generaal Paul Boucabeille, de beruchte chef van de Franse inlichtingencentrale in Nederland, een telegram aan de minister van Oorlog te Parijs. Daarin deelde Boucabeille mee dat het Nederlandse hof de burgemeester van Oldenzaal onder geheimhouding had opgedragen om maatregelen te nemen voor de ontvangst, het bewaken en doorsturen van veertig (hut-)koffers van grote waarde afkomstig van het Duitse keizerlijke hof naar het kasteel van de Bentincks bij Arnhem (daar wordt dus Kasteel Middachten mee bedoeld).⁶⁷

In de tweede plaats was ook de prins-gemaal een goede bekende van de Bentincks. Prins Hendrik overnachtte wel eens op Kasteel Amerongen, en was net als de

Bentincks lid van de Johanniter Orde. Wilhelm II was hoofd van de Orde in Duitsland. Naast de dynastieke banden, was het volgens de grondslagen van deze orde ook verplicht een broeder in nood te helpen.⁶⁸ Via zijn bezittingen in Mecklenburg onderhield prins Hendrik eveneens goede betrekkingen met de familie Von Bülow, hij deed zich soms zelfs voor als ‘Graf von Bülow’, en moet Dankward Christian von Bülow ook wel hebben gekend.⁶⁹ Met het oog op de angst voor revolutie en de zorg om het lot van de keizerlijke familie was het dus goed denkbaar dat Köster en Bülow via prins Hendrik en de Bentincks alvast aan mogelijke vluchtplannen voor de keizer of zijn familie hebben gewerkt – die zomer waren immers net de Romanovs vermoord. Helaas is in de stadsarchieven van Oldenzaal, waar volgens de Franse inlichtingenchef Boucabeille de keizerlijke koffers zouden zijn ontvangen, over deze periode weinig te vinden. Ook onderzoek in het archief van het Provinciaal Bestuur van Overijssel alsmede in het archief van de Commissaris van de Koningin (die over grensverkeer, verstrekking van paspoorten en toelating van goederen zoals koffers over de grens ging) heeft niets opgeleverd.⁷⁰ Dat betekent niet dat de koffers niet zijn verstuurd; Boucabeille gold als betrouwbaar en was een gevreesde en actieve spionagechef die wist waar

66 Godard heet voluit: Godard John George Charles graaf van Aldenburg Bentinck (1857-1940), geboren op Kasteel Middachten, overleden op Kasteel Amerongen. Hij was de broer van Wilhelm Carl Philipp Otho Graf von Bentinck und Waldeck-Limpurg (1848-1912), geb. Frankfort a.d. Main, overleden op Kasteel Middachten 1912.

67 Les Archives Militaires, ‘Service historique de la Défense’, Château de Vincennes, France, inv. nr. inv. nr. 5 N 188: telegram van Paul Boucabeille, 9 oktober, aan de minister van oorlog, Parijs. Zie ook Paul Schulten, ‘De keizer-kwestie’, *Elsevier*, 7 oktober 2006, 88; Martin Kraaijestein en Paul Schulten, ‘Frans-Nederlandse betrekkingen 1914-1922’, in: idem (reds.), *Wankel evenwicht. Neutraal Nederland en de Eerste Wereldoorlog* (Amersfoort 2007) 232-270, aldaar 237-245.

68 Zie J.A. de Jonge, *Hendrik, Prins der Nederlanden, Hertog van Mecklenburg-Schwerin* (Amsterdam 1988).

69 Bij zijn afscheid van Mecklenburg met een groot galadiner op het slot te Schwerin op 30 januari 1901 werd Hendrik toegesproken door Rijkskanselier Bernhard Heinrich von Bülow, de oom van Dankward Christian.

70 Zie HCO, Provinciaal Bestuur 1813-1848, in het bijzonder de inv.nr. 18979, 16051, 19049, 16408 en 16409 die over de tweede helft van 1918 gaan.

Koningin Wilhelmina en prins-gemaal Hendrik in 1914

Collectie Museum Huis Doorn

hij het over had.⁷¹ Maar de melding van de koffers kan vooralsnog aan Nederlandse zijde verder niet gevalideerd worden.

In de derde plaats is er ook nog te wijzen op de aantekeningen van de huisarts

⁷¹ General Paul Boucabeille, military attaché from 1916-1919, head of an allied espionage network in Germany (and the Netherlands). Zie Chantal Aubin, 'French counterintelligence and British secret intelligence in the Netherlands, 1920-1940', in: Beatrice de Graaf, Ben de Jong and Wies Platje (reds.), *Battleground Western Europe. Intelligence operations in Germany and the Netherlands in the twentieth century* (Amsterdam 2007), 17-48, hier: 21. Opmerkelijk is het feit dat de Franse regering geen actie heeft ondernomen op deze melding, en nooit heeft getracht om koningin Wilhelmina van voorkennis te beschuldigen. Sally Marks heeft al eerder betoogd dat Lloyd George een grotere scherpstrijper was dan Clemenceau en dat de Franse regering eigenlijk niet echt op de uitlevering van de keizer zat te wachten, en er daarom ook minder werk van heeft willen maken. En dit bericht dus niet heeft willen gebruiken.

van Kasteel Amerongen, dr. Herman Waller, die in zijn persoonlijke dagboek beweert dat de wethouder van Amerongen, G.P.J. Versteegh al langer van te voren over de mogelijke komst van de keizer had gesproken.⁷²

Een vierde, opmerkelijk schakel in de keten van omtrekkende bewijsvoering is het bezoek van Wilhelmina's adjudant-generaal J.B. van Heutsz, van 5 tot en met de ochtend van 9 november, aan het Duitse militaire hoofdkwartier te Spa. Het bezoek van Van Heutsz is met allerlei tegenstrijdige verklaringen omgeven. In het KHA en het Nationaal Archief is er niets meer over te vinden, evenmin in de Duitse archieven. Hoewel de Nederlandse

⁷² Archief kasteel Amerongen, aantekeningen Herman Waller (1875-1934), huisarts te Amerongen, opgetekend op 18 oktober 1920, te Sittard.

regering in antwoord op latere kamer-vragen beweerde dat Van Heutsz door de legerleiding was uitgenodigd, vroeg Groener zich op 7 november af wie toch die ‘Holländer’ was.⁷³ Het was inderdaad een opmerkelijk tijdstip voor een werkbezoek. Ludendorff was ontslagen, al op 4 november was de revolutie in Kiel uitgebroken, en per uur namen de onlusten toe. Hele compagnieën waren gedeserteerd en de Duitse legerleiding dacht dat grote delen van het Rijnland, de Rijnbruggen en gebieden in het zuiden al in handen van de opstandelingen waren. De vraag kan daarom met recht worden gesteld of het niet veel waarschijnlijker was dat het bezoek van Van Heutsz in de lijn lag van de eerdere gesprekken over Nederlandse bemiddeling, en dat hij was langsgesproken om een laatste aanbod tot crisishulpverlening te bespreken.

Meteen al op 11 november plaatsten het *Rotterdamsch Nieuwsblad* en *De Tijd* vraagtekens bij de officiële lezing dat Van Heutsz niets met de komst van de keizer te maken had, andere media volgden op de voet.⁷⁴ *De Tijd* en de *Nieuwe Venloosche Courant* noemden expliciet de contacten tussen Van Heutsz, Wilhelmina en de Bentincks.⁷⁵ De Duitse ambassade in Den Haag zag zich in 1920 genoodzaakt hier uitvoerig op in te gaan. In de Duitse media en in het parlement werden inmiddels indringende vragen gesteld over de

precieze toedracht en de voorbereiding van de vlucht naar Nederland, mede naar aanleiding van het boek van graaf Detlef von Moltke, *Die letzten Tage des Kaisers*, dat in 1920 verscheen.⁷⁶ Volgens Rosen – die zijn minister in Berlijn over de ophef in Nederland inlichtte – was het betreurenswaardig dat dat boek de ‘legende’ aanwakkerde dat de komst van de keizer uitgebreid was voorgekookt.⁷⁷ In 1928 dook een herinnering van Scheidemann op, die beweerde dat Wilhelmina via Van Heutsz de Duitse keizer had uitgenodigd, mede op verzoek van de Britse koning, aangezien beide vorsten bang waren voor het lot van hun collega.⁷⁸ Ook Alfred Niemann schreef in 1928, in *Revolution von oben – Umsturz von unten*, dat Van Heutsz naar het hoofdkwartier te Spa was afgereisd om Wilhelm van Nederlands asiel te verzeke- ren.⁷⁹ Door Nieman en sommige Duitse kranten werd de uitleg dat Van Heutsz op militaire inspectiereis was eveneens als onzinnig verworpen, ‘das war nicht ernst zu nehmen’, gezien de revolutie die zich aan het ontvouwen was.⁸⁰ Andere namen de officiële Nederlandse verklaring over, dat het ‘puur toeval’ was en dat het om

73 Zoals gerefereerd in ‘Der niederländische Generaladjutant’, *Leipziger Neueste Nachrichten*, 13 januari 1928.

74 *Rotterdamsch Nieuwsblad*, 11 november; *De Tijd*, 11 november; *De Telegraaf*, 16 december 1918. Zie ook de media-analyse in Van der Heijden en Van der Heijden, ‘Veilig Limburg’, 131-135.

75 *De Tijd*, 11 november; *Nieuwe Venloosche Courant*, 12 november 1918.

76 Detlef von Moltke, *Die letzten Tage Seiner Majestät des Kaisers und Königs im Grossen Hauptquartier* (Berlijn 1920). *De Tijd* was kritisch: ‘Een vertraagde ontdekking’, 5 oktober 1920. Maar *De Telegraaf* bleef het Van Heutsz-bezoek verdacht vinden. Zie ‘Dagboek van een Amsterdammer’, 5 oktober 1920.

77 Pol.Arch. AA, Berlijn: brief Rosen aan Auswärtige Amt, 6 oktober 1920, Den Haag. Den Haag, nr. 56.

78 Zie Philipp Scheidemann, *Memoiren eines Sozialdemokraten*. Deel II (Dresden 1928) 257; ‘Wilhelm II en v. Heutsz’, *Het Volk*, 14 januari 1928.

79 Zie ook ‘Van Heutsz en de ex-keizer’, *De Tijd*, 27 januari 1928.

80 Vgl. *Frankfurter Zeitung*, 29 december 1927; *Berliner Tageblatt*, 2 januari 1928.

niets anders dan een gebruikelijk militair beleefdheidsverzoek ging.⁸¹

De feitelijke toedracht is niet te achterhalen. In ieder geval beweerde de Duitse delegatie tegen grenswachter Pinckers dat het allemaal met de regering was afgesproken, wachtte diplomaat Verbrugge in Maastricht al op het gezelschap en gaf binnen een uur Pinckers bevel de keizer het land binnen te laten, inclusief trein. Daarmee was de keizer 'binnen' – toch een substantiële stap. Daarna verscheen 's avonds de delegatie uit Den Haag met de officiële asielbevestiging, nog voordat de ministerraad bijeen was gekomen.⁸² Uit de Duitse archieven weten we dat Van Heutsz gesprekken voerde met de keizer, en dat er ook tussen Köster, Rosen en de keizerlijke entourage volop contact was. Het ligt toch erg voor de hand dat Van Heutsz tijdens zijn gesprekken op 8 november met de keizer de lijn van Wilhelmina's en Van Karnebeeks aanbod omtrent bemiddeling heeft vastgehouden. Het is eveneens opvallend dat de keizer nog de volgende dag aan zijn vrouw schrijft over ballingschap in Nederland; klaarblijkelijk in de veronderstelling dat hij daar welkom zou zijn.⁸³ Ook Matthias Erzberger zal als voorzitter van de officiële Duitse wapenstilstandscommissie op 11 november niet zo maar de Nederlandse optie als laatste redmiddel hebben genoemd. Afspraken hoefden ook niet concreet gemaakt te zijn, het ging om toezeggingen, wellicht om Wilhelm tijdelijk naar Nederland te halen.

81 Vgl. *Hannoversche Kurier*, 4 januari 1928; *Deutsche Zeitung*, 8 en 13 januari 1928; *Neue Preussische Kreuzzeitung*, 14 januari 1928.

82 Dat concluderen ook Van der Heijden e.a. in hun lijvige analyse van de geruchten in de media, 'Veilig Limburg', 169-170.

83 Pol. Arch. AA, Berlijn. Nachlass Kriege, Band 5; brief Wilhelm aan Auguste Viktoria, 9 november 1918.

Tot slot heeft Wilhelmina ook een hand gehad in het tot stand brengen van de abdicatie van Wilhelm – wat voor de binnenlandse vrede in Duitsland niet onbelangrijk was. Met hulp van Wilhelmina⁸⁴ begon diplomaat Köster meteen na 11 november voorbereidingen te treffen voor de komst van keizerin Auguste Viktoria naar Nederland – om haar in veiligheid te brengen, maar ook omdat de diplomaten ervan uitgingen dat zij een goede invloed op de keizer had, en kon helpen hem tot aftreden te bewegen. Op 23 november vertrok Köster naar Berlijn om daar zowel de keizerin als een bij Buitenlandse Zaken in de haast opgestelde acte van abdicatie persoonlijk uit Berlijn op te halen. Op 28 november in de vroege ochtend reisde Köster per speciale trein, samen met keizerin Auguste en zijn oorkonde terug naar Nederland. De trein was heel vroeg vertrokken, kwam voor de lunch aan, en zou om 17:00 weer naar Berlijn terugrijden – dat was met de Nederlandse regering en de Nederlandse spoorwegen afgesproken (een *Sonderzug* moest met speciale Nederlandse locomotieven worden getrokken, en vervolgens aan de grens weer aan Duitse locomotieven worden gekoppeld, dat vereiste nogal wat logistiek). In die paar uur moest Köster de handtekening aan een zeer onwillige en bittere keizer ontfutselen. Tijdens de reis naar Nederland had hij Auguste Viktoria al overgehaald hem daarbij te helpen. Maar zelfs na de lunch gaf de keizer nog geen duimbreed toe. Pas nadat eerst zijn vrouw, maar toen toch ook Köster de keizer duidelijk maakte dat de entente haar vredesvoorwaarden zou aanscherpen als de

84 Dat geeft Wilhelmina als één van de weinige feiten ronduit toe; *Eenzaam maar niet alleen*, 179.

keizer niet aftrad, en dat de nieuwe Duitse regering dan geneigd zou zijn het beslag op het keizerlijke privévermogen niet op te heffen, gaf de keizer toe. Zo werd nog net op tijd de handtekening geplaatst, en kon Köster met troonsafstandsverklaring, plus nog enkele overtallige leden van de hofhouding (15 man) terugkeren naar Berlijn.⁸⁵ Dat was voor zowel de Duitse als de Nederlandse regering een opluchting, want de geest van een contrarevolutie bleef nog in de lucht hangen. Ook daarna bleef Köster namens de Duitse ambassade de keizer met raad en daad terzijde staan.

Dynastieke discretie

De laatste schakel in dit betoog over de rol van Wilhelmina gaat over haar eigen poging de geschiedenis te herschrijven. Want hoe kan het dat alle bovengenoemde directe en indirecte ‘bewijsplaatsen’ zo lang verborgen, dan wel her en der verbrokkeld zijn blijven liggen? Dat heeft zoals gezegd ten eerste met het feit te maken dat er over de ouvertures van Wilhelmina c.s. richting Duitsland in de nadagen van de oorlog in de Nederlandse archieven niets te vinden is.⁸⁶ Dat betekent niet, dat er niets is

gebeurd, maar dat het er toch erg op lijkt dat Wilhelmina, samen met minister Van Karnebeek, actief in de archiefvorming heeft ingegrepen. Het is bekend dat de koningin in 1940 diverse archiefstukken heeft vernietigd. Maar ook in 1919 trachtte ze al de publiciteit en beeldvorming naar haar hand te zetten. Dat blijkt namelijk uit een opmerkelijke episode die opduikt in de Duitse archieven.

In juli 1919 was de regering van de Republiek van Weimar van plan om een lijvig *Denkschrift* te publiceren dat een selectie van alle relevante documenten bevatte omtrent de wapenstilstandsonderhandelingen, getiteld *Vorgeschichte des Waffenstillstandes*. Het was de bedoeling van de Rijkskanselarij, het machtscentrum van de nieuwe regering, daarmee de ‘Legendenbildung’ tegen te gaan. ‘Das Volk will die Wahrheit’, dacht de regering, en had er recht op om te ervaren dat niet de sociaaldemocraten, maar de generaals en ministers van het keizerrijk kansen hadden verspeeld om tot een snellere en gunstiger vrede te komen.⁸⁷ Een van de hoofdargumenten van de documentatie was het aanbod van een neutraal land, Nederland, om te bemiddelen bij de entente. Bewijsmateriaal waren onder meer de telegrammen van Van Karnebeek en Wilhelmina van 18 en 24 september en het bericht van Rosen over de Nederlandse ministerraadszitting op 6 oktober. Volgens de Duitse regering had de OHL door haar halfslachtige reactie die kans laten

85 Pol. Arch. Ausw Amt, Berlijn. Karton 3665; Roland Köster, Bericht, 28 november 1918. Den Haag, nr. 65. Ilsemann noemt Köster verder niet, maar beschrijft wel kort hoe de keizer zijn handtekening zet; Ilsemann, *Wilhelm II in Nederland*. Zie ook het eerdere bericht van Rosen aan Reichskanzler Ebert, 17 november 1918. Den Haag, nr. 56. Pol. Arch. AA, Berlijn.

86 Zie notulen van de ministerraad in september en oktober. Op 6 oktober werd wel over voorbereidingen in de grensgebieden gesproken, over opvang van vluchtelingen en intrekken van verloven. NL-HaNA, Ministerraad, 2.02.05.02, inv.nr. 138. notulen van de Buitengewonen Ministerraad, 6 oktober 1918, nr. 59. Er wordt niet gerept over de aanwezigheid van de koningin.

87 ‘Vorbemerkung’, in: Reichskanzlei (red.), *Vorgeschichte des Waffenstillstandes. Amtliche Urkunden, herausgegeben im Auftrage des Reichsministeriums von der Reichskanzlei* (Berlijn 1919) 3-11, aldaar 3.

lopen.⁸⁸ Het was de ‘zweideutige und widerspruchsvolle Haltung der OHL’ geweest die de ‘entscheidende und unmittelbare Ursache zur Annahme der vernichtenden Waffenstillstandsbedingungen’ was, aldus Reichskanzleileiter Heinrich Albert. En volgens minister van Binnenlandse Zaken Hugo Preuss bewees de documentencollectie ook ‘dass die ganze Friedenspolitik der damaligen Regierung der klaren, festen und einheitlichen Leitung entbehrte’.⁸⁹

Maar toen de Nederlandse minister Van Karnebeek via de Duitse gezant Rosen lucht kreeg van die publicatie gingen in Den Haag alle bellen rinkelen. Met klem drukte Van Karnebeek de Duitsers op het hart om die telegrammen van Wilhelmina geheim te houden. Bekendmaking zou de Nederlandse belangen direct schade toebrengen, en de koningin en de regering in de problemen brengen. Het was bovendien ook geen officiële ‘holländische’ interventie geweest, dat bemiddelingsaanbod (het was immers een aanbod van Wilhelmina geweest dat nog helemaal niet aan het parlement was voorgelegd of een officieel regeringsstempel droeg).⁹⁰ Na wat heen en weer gaf Rijkskanselier Heinrich Albert met grote tegenzin toe en haalde de Nederlandse telegrammen (de stukken 5, 7,

8, 9 en 10 ‘betreffende holländische Mediation’) uit de publicatie.⁹¹ ‘Die Veröffentlichung der Aktenstücke hierüber muss, da sie keine einseitig deutsche Angelegenheit ist, späterer Zeit vorbehalten bleiben’, zo heette het in de officiële publicatie. Er wordt alleen nog over de inspanning van ‘een neutrale mogendheid’ gerept.⁹²

Ook in de Nederlandse archieven zijn er geen sporen meer te vinden. In de notulen van de Nederlandse ministerraadszittingen van september en oktober 1918 wordt nergens over die mediatiepogingen gerept⁹³, terwijl er wel degelijk – volgens het Duitse ministerie van Buitenlandse Zaken tenminste – demarches naar Berlijn, en naar Washington zijn geweest. Dus ofwel de ministerraad wist niets van die eerdere telegrammen en Wilhelmina en Van Karnebeek hebben proefballonnen opgelaten, ofwel met het oog op de gevoeligheden werd er expres niet genotuleerd. Zoals we al eerder lizen heeft Wilhelmina dan wel weer zelf toegegeven: ‘meestal moest mijn beleid aan het oog van het publiek onttrokken worden.’ Tegen deze achtergrond van bewuste geschiedmisleiding kunnen dus ook de glasharde ontkenningen van de regering of van Wilhelmina niet zo maar meer als historische waarheid worden overgenomen.

88 Iets waar tegen Hintze trouwens protesteerde, hij zelf had er wel alles aan gedaan om als vertegenwoordiger van het AA bij de OHL op die Nederlandse interventie aan te sturen. Pol. Arch. R 21884. AA, Berlijn: bericht aan Legationsrat Freytag, 2 juli 1918 Weimar. 89 Pol. Arch. R 21884. AA, Berlijn: brief Preuss aan Albert, 4 juli 1919 (Preuss vond dat de civiele regering minstens net zo schuldig was aan die laksheid als de legerleiding); Albert aan Freytag, 14 juli 1919.

90 Aldus Rosen in een dringende brief aan het Auswärtige Amt, 14 juli 1919, Den Haag

91 . Pol. Arch. R 21884. AA, Berlijn: brief Reichskanzleileiter Albert, Telegram Haniel (Unterstaatssekretär Ausw. Amt Berlijn), aan Auswärtige Amt Weimar, 16 juli 1919.

92 Reichskanzlei, *Vorgeschichte*, 25.

93 NL-HaNA, Ministerraad, 2.02.05.02, inv.nr. 138: notulen van de ministerraad in september en oktober.

Ontvangst van Wilhelm II te Amerongen, vermoedelijk op 28 november 1918. De foto is genomen op de brug voor Kasteel Amerongen ter gelegenheid van het vertrek van o.a. Von Plessen, Detlef von Moltke, Edgar von Hirschfeld en Werner von Grünau naar Duitsland. Zij gingen met dezelfde trein terug waarmee eerder op de dag de ex-keizerin Auguste Viktoria was aangekomen. V.l.n.r.: Carlos van Aldenburg Bentinck met Pucky, de hond van de familie (of mogelijk toch Senta, de hond van Wilhelm II), Von Niedner, Von Plessen, Von Gontard Wilhelm II, Von Grünau, Von Hirschfeld, Zu Rantzau

Collectie Kasteel Amerongen

Conclusie

Anders dan vaak verondersteld lijkt koningin Wilhelmina een veel actievere rol te hebben gespeeld in het einde van de Eerste Wereldoorlog en de komst van de keizer. Doordat zij zelf handig de duidingsmacht over het onderwerp heeft gegrepen, de Nederlandse regering de doofpot hanteerde en sommige historici hebben nagelaten nader onderzoek te doen en internationale bronnen te raadplegen, hebben we daar lange tijd niet het

fijne van geweten. En nog steeds kan de toedracht niet geheel worden opgeklaard. In dit artikel is echter een poging gedaan de sluier van onwetendheid enigszins op te lichten. Van beslissend belang voor een beter verstaan van Wilhelmina's rol in 1918 waren drie aspecten, die hierboven zijn beschreven en geanalyseerd: de context van de Nederlandse neutraliteit, de dynastieke verbindingen tussen de Oranjes en de Hohenzollerns, en haar optreden als 'vredesvorstin' – ingegeven door de angst voor maatschappelijke ontwrichting en

revolutie, en plichtbesef jegens een medevorst in nood.

Wilhelmina was hoofd van het Huis van Oranje. In die hoedanigheid konden haar vaderlandse en dynastieke belangen in 1918 met elkaar botsen. Tegen de Nederlandse staatsbelangen in bekommerde ze zich intensief om het lot van keizer Wilhelm II. Vanaf de zomer van 1918 vonden er allerlei bewegingen plaats tussen de kringen rondom Wilhelmina en prins Hendrik, het Duitse keizerlijke hof en het ministerie van Buitenlandse Zaken. Zowel het Duitse *Auswärtige Amt*, prins Hendrik met zijn connecties, als de legerleiding en de keizer zelf bogen zich over de mogelijkheid om met behulp van Nederland een *Verständigungsfrieden* tot stand te brengen. Al deze ouvertures werden zowel voor als na het einde van de oorlog angstvallig geheimgehouden. Wat Wilhelmina en Van Karnebeek uitvoerden, werd lang niet altijd aan de rest van de ministers, laat staan officieel in de ministerraad gemeld. Kamerlid Polak van de SDAP wond zich daar in december 1918 nog danig over op.⁹⁴

Fasseur opmerking dat Wilhelmina zich 'niet van haar menselijke kant' liet zien in de behandeling van keizer Wilhelm II moet inmiddels rigoureuus worden bijgesteld. Wilhelmina zat gevangen tussen haar roeping als vorstin van Nederland, en haar verantwoordelijkheid als hoofd van haar 'maison'. Wilhelm II was een prins van Oranje en een collegavorst in nood. In de zomer van 1918 waren de Romanovs al op het hakblok van de revolutie gesneuveld. Dat mocht haar

Onkel Willy niet overkomen. Met het oog op de geconfisqueerde handelsvloot, de Belgische claims, en de wens tot de Volkenbond toe te treden kon Nederland de ententemogendheden evenwel niet bruuskere. Daarom kon en mocht het nooit bekend worden dat Wilhelmina persoonlijk betrokken was geweest bij Duits-Nederlandse vredesinitiatieven, of bij mogelijke voorbereidingen voor een vlucht van keizer Wilhelm. Daarom ook besloot zij de keizer nooit persoonlijk te ontmoeten. Dat zou immers onmiddellijk door de pers worden opgemerkt en in binnen- en buitenland tot grote publieke verontwaardiging leiden. Dat was niet onmenselijk, dat was wijs, en in lijn met het nationale belang. Na het einde van de oorlog zat de Nederlandse regering immers ook met een woedende internationale publieke opinie opgescheept die uitlevering van de keizer, berechting en nog erger eiste. 'Hang the Kaiser!' was het motto van de Britse verkiezingscampagne van Lloyd George in 1918. Geen wonder dat koningin en regering alle eerdere sporen van toena-dering tussen Berlijn en Den Haag uitwisten.

Tegelijkertijd bleef Wilhelmina achter de schermen bezig de dynastieke belangen te behartigen. Zij zelf zorgde er nog in de novemberdagen voor dat Auguste Viktoria snel het onrustige Berlijn kon ontkomen en per *Sonderzug* naar Nederland kon reizen. Haar man kwam langs om de keizer gezelschap te houden, net als Wilhelmina's moeder, prinses Emma, met wie Wilhelm II het heel goed kon vinden. Prins Hendriks nichtje, Cecilie van Mecklenburg-Schwerin, trouwde later met de oudste zoon van de keizer. Ook Juliana en later Bernhard waren graag geziene gasten in Huis Doorn, waar de keizer vanaf

⁹⁴ Handelingen der Staten-Generaal 1918-1919. Aanhangsel Eerste Kamer, deel 6. 'Schriftelijk gedane vragen', Henri Polak, 12 december 1918, pp. 13-17.

mei 1920 tot aan zijn dood zou wonen. En tot slot nam de Duitse ex-keizer zelfs de kleine Beatrix nog op schoot. Wilhelmina mobiliseerde dus haar gehele familie om het Wilhelm naar de zin te maken. Alleen zij zelf bleef – begrijpelijk dus – op afstand.

Wat is in ‘the greater game’ van de internationale verwikkelingen rond de wapenstilstandsbesprekingen en de Duitse revolutie van november 1918 nu de betekenis van deze Duits-Nederlandse dynastieke affaire geweest? Volgens de eerste versie van het *Denkschrift* van de nieuwe Duitse democratische regering van 1919 was het aanbod van Wilhelmina een serieuze kans die in september nieuwe speelruimte had geschapen om de strenge bepalingen van 14 oktober, van de tweede Wilson-nota, te mitigeren. Van keizer Wilhelms opdracht in september 1918 om tot een gezamenlijk Duits-Nederlands vredesinitiatief te komen, kwam evenwel niets terecht. De Duitse civiele leiding had te weinig doorzettingsmacht, de Duitse legerleiding wachtte nog op betere militaire tijden en bleef doorvechten, en de keizer was in de zomer van 1918 zijn grip op de gebeurtenissen kwijtgeraakt.⁹⁵ Het is uiteraard de vraag of de Duitse republikeinse regering het belang van het Nederlandse aanbod niet te hoog inschatte. Volgens diplomaat Rosen hadden vredesinitiatieven van neutrale mogendheid niets uitgehaald, want Groot-Brittannië en Frankrijk streefden zulke absolute en agressieve oorlogsdoelen na dat ze er nooit op in waren gaan en Duitsland nooit tegemoet hadden willen

komen.⁹⁶ Of De Verenigde Staten hier wel wat in zagen, was na 11 november minder relevant, want toen hadden de Europese Ententemogendheden het initiatief al naar zich toegetrokken.

In elk geval was Wilhelmina veel pro-Duitser, of beter gezegd, meer pro-Hohenzollern dan na de oorlog bekend is geworden. Maar ze heeft dat goed weten te verbergen door actief in het archiefbeheer in te grijpen: door zelf haar stukken uit 1918 te vernietigen, ook over Van Heutsz niets in het Koninklijk Huisarchief te bewaren, en met Van Karnebeek ook met succes hun bemoeienis uit de Duitse *Denkschrift* te laten schrappen. Gelukkig had zij over het Duitse archief van het Auswärtige Amt of het Franse militaire archief geen zeggenschap. De Eerste Wereldoorlog leidde tot democratisering van veel verouderde politieke regimes. Maar ondanks de *Kaisersturz* in Duitsland en het einde van veel vorstendommen in midden-Europa, bleef de invloed van de Nederlandse Oranjedynastie substantieel. Misschien dat Wilhelm zich daarom in Huis Doorn zo graag als Prins van Oranje etaleerde.

Voor historici betekent dit dat het zich nog altijd loont op gezette tijden het stof van ingedaalde opvattingen af te veegen, en het bronnenmateriaal dat onder gevestigde interpretaties schuilt nog eens nauwgezet te doorlopen. Nederland blies met Wilhelmina dus wel degelijk een partijtje mee op het internationale toneel, ondanks, of juist vanwege haar neutraliteit. De verhouding tussen belligerenten en neutralen verdient dan ook meer aandacht en onderzoek. Een nadere inspectie

⁹⁵ Zie Clarks inschatting van de teloorgang van de invloed van de keizer in 1918, Christopher Clark, *Kaiser Wilhelm II. A life in power* (Londen 2009) 327-346.

⁹⁶ Rosen, *Aus einem diplomatischen Wanderleben*, 191-194.

van bronnen uit de Duitse, Amerikaanse of Franse archieven (om te beginnen bijvoorbeeld de Franse inlichtingenrapportages over Den Haag of de Amerikaanse *State Department* stukken over Nederland), of een uitvoeriger schets van fascinerende *go-betweens* als Roland Köster zal ongetwijfeld nog meer nieuwe inzichten opleveren.

Over de auteur

Prof. dr. **Beatrice de Graaf** is als hoogleraar History of International Relations & Global Governance verbonden aan de Universiteit Utrecht, en gespecialiseerd in de geschiedenis van veiligheid en (contra)terrorisme vanaf de negentiende eeuw.

E-mail: B.A.deGraaf@uu.nl

N.B. deze voorpublicatie is gebaseerd op de ongecorrigeerde proefdruk van het definitieve artikel. Mogelijke wijzingen en correcties onder voorbehoud.